

## Musul Atabeglerinin Meşhur Devlet Adamı: Cemâleddin el-İsfahânî (ö. 559/1164)\*

### A Famous Statesman of the Atabegs of Al-Mawşil: Djâmal Al-Dîn Al-Işfahânî (D. 559/1164)

Pınar KAYA TAN<sup>1</sup> 



\* Bu çalışma 28-29 Mayıs 2021 tarihleri arasında Nusaybin'de düzenlenen Uluslararası Nusaybin Sempozyumu'nda sunulan bildiri metninin yeni verilerle genişletilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

<sup>1</sup>Kırkareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kırklareli, Türkiye

ORCID: PK.T. 0000-0002-7025-399X

**Sorumlu yazar/Corresponding author:**

Pınar KAYA TAN (Dr. Öğr. Üyesi),  
Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,  
Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı,  
Kırklareli, Türkiye  
E-posta: pinarkaya@klu.edu.tr

**Başvuru/Submitted:** 22.06.2021

**Revizyon Talebi/Revision Requested:**  
03.07.2021

**Son Revizyon/Last Revision Received:**  
29.07.2021

**Kabul/Accepted:** 03.08.2021

**Atıf/Citation:** Kaya Tan, Pınar. "Musul Atabeglerinin Meşhur Devlet Adamı: Cemâleddin El-Işfahânî (Ö. 559/1164)". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 39 (2021), 203-222.  
<https://doi.org/10.26650/jos.955728>

#### öz

Atabeg İmâdeddin Zengî'nin (521-541/1127-1146) Musul'a vâli olarak tâyin edilmesinden itibaren I. Seyfeddin Gazi (541-544/1146-1149) ve Mevdûd b. İmâdeddin Zengî (544-565/1149-1170) dönemlerinde de Musul Atabeglerine (521-631/1127-1233) hizmet eden, vezirlik makamına yükselerek devleti idâre eden devrin etkin ve mühim şahsiyetlerinden biri Cemâleddin el-İsfahânî'dir. Dirâyetli, başarılı üstün yöneticilik vasıflarıyla kuruluş sürecinden itibaren Musul Atabegliği'ne önemli hizmetlerde bulunmuş, kendisine İmâdeddin Zengî tarafından Nusaybin ve ardından da Rahbe'nin idâresi verilmiştir. Atabeg İmâdeddin Zengî'nin vefatından sonra yaşanan iç karışıklıkların büyümesini önlemeyi başarmış; sonraki dönemlerde ise iç meselelerle olduğu kadar çevre hükümdarlarla yaşanan siyasî hadiselerde de arabuluculuk yaparak bölgede sükûneti sağlamaya gayret gösteren bir vezir olmuştur. Bağdat'tan İsfahân'a kadar muhtelif memleketlerdeki hükümdar, melik, devlet görevlileri, âlim ve ediplerin saygısını kazanmış, teveccühlerine mazhar olmuştur. Daha çocukluğundan başlayarak usûl, erkân terbiyesi alan ve eğitimine büyük ihtimam gösterilen Cemâleddin el-İsfahânî, bilhassa güzel ahlâkı ve yapmış olduğu hayırseverlikleri ile "el-Cevâd" (cömert) namıyla tanınır olmuştur. Musul, Sincar başta olmak üzere Nusaybin'den Haremeyn'e kadar pek çok şehirde tesis ettiği hayır kurumları, yapmış olduğu bağışları, iyilikleriyle halkın sevgisini ve duâsını eksik etmediği yöneticilerden biri olarak görev yapmıştır. Bu çalışmada mezkûr devlet adamının yaşadığı devirdeki siyasî rolü gözler önüne serilecek, ayrıca çeşitli merkezlerdeki yardım faaliyetleri, inşâ ettirmiş olduğu hanlar, ribâtlar, hastaneler gibi içtimâî kurumlar Ortaçağ tarihi kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında ele alınacaktır.

**Anahtar kelimeler:** Cemâleddin el-İsfahânî, Musul Atabegleri, İmâdeddin Zengî, I. Seyfeddin Gazi, Musul

#### ABSTRACT

Djâmal al-Dîn al-Işfahânî, served the Atabegs of al-Mawşil during the reigns of both Sayf al-Dîn Ghâzî I (541\_544/1146\_1149) and Mawdûd b. 'Imad al-Dîn Zangî (544\_565/1149\_1170). After the appointment of Atabeg 'Imad al-Dîn Zangî (521\_541/1127\_1146) as the governor of al-Mawşil, Djâmal al-Dîn al-Işfahânî rose to the position of vizier. He is among the prominent and important personalities of the era. Relying on his astute, strong, superior administrative

skills, Djâmal al-Dîn al-İsfahânî offered his services to the Atabeg of al-Mawşil from the start and was granted the rule of Naşîbîn and later Raḥba by ‘Imad al-Dîn Zangî. Djâmal al-Dîn al-İsfahânî, managed to prevent internal struggles after the death of Atabeg ‘Imad al-Dîn Zangî. As a vizier he struggled to ensure peace in the region by acting as a negotiator in political incidents with neighboring rulers as well as by containing internal unrest. Djâmal al-Dîn al-İsfahânî earned the respect of many rulers, maliks, statesmen, intellectuals, and scholars of states from Baghdâd to İsfahân. Trained in manners and customs from a young age and being thoroughly educated, Djâmal al-Dîn al-İsfahânî came to be known as “*al-Djawâd*” (the noble), renowned especially for his morality and charity. He was a leader who was bestowed with the affection and prayers of the public with the charities he founded in many cities from al-Mawşil to Sindjâr and Naşîbîn to al-Ḥaramayn, as well as hefty donations and benevolence. This study will reveal the political role of this venerable statesman in his era and discuss his donations and the social institutions he constructed, such as caravanserais, ribats and hospitals, in various centers in light of the historic sources of the Middle Ages.

**Keywords:** Djâmal al-Dîn al-İsfahânî, Atabegs of al-Mawşil, ‘Imad al-Dîn Zangî, Sayf al-Dîn Ghâzî I, al-Mawşil

## EXTENDED ABSTRACT

Djâmal al-Dîn Muḥammad al-İsfahânî was the most prominent statesman who served the Atabegs of al-Mawşil (Zangids) during the reigns of Atabeg ‘Imad al-Dîn Zangî, Sayf al-Dîn Ghâzî I, and Mawdûd b. ‘Imad al-Dîn Zangî. He attempted to ensure the survival of the Atabegs of al-Mawşil and is regarded more for his charitable acts than his political success. This study determines the political actions and charitable works of the most famous vizier of the Atabegs of al-Mawşil.

Raised in a family that served at various levels in the service of the Seljuq sultans, İsfahânî quickly drew attention with his state training. He managed to enter the court entourage of Atabeg ‘Imad al-Dîn Zangî and became one of the favorite amîrs of the Atabeg thanks to his administrative skills. He was appointed the mayor of Naşîbîn and Raḥba and then was responsible for the dîwan of Zangî. When Atabeg was martyred, Djâmal al-Dîn Muḥammad al-İsfahânî made outstanding efforts to ensure that his son, Sayf al-Dîn Ghâzî I ruled over al-Mawşil. However, Sayf al-Dîn Ghâzî I did not last long as the Atabeg of al-Mawşil, and when he suddenly fell ill, vizier Djâmal al-Dîn had also been influential in replacing him with his brother Mawdûd b. ‘Imad al-Dîn Zangî. Vizier Djâmal al-Dîn Muḥammad al-İsfahânî has also played a role in establishing peace in international relations with his political influence and authority. He did not hesitate to send his envoys to the Georgian King to receive the prisoners after the Muslim forces gathered in eastern Anatolia had been heavily defeated in their battles with Georgians. He made an effort to establish good relations with neighboring states and the Abbâsîd Caliphate.

The most important aspect of Djâmal al-Dîn İsfahânî has been his philanthropy, generous grants to those in need, charity, and benevolence even in geographic locations far from al-Mawşil. He even donated the clothing he wore during a famine. People from all walks of life whom, he helped attended the funeral of Djâmal al-Dîn Muḥammad al-İsfahânî, protector of the weak, orphans, and homeless. He had always shown respect to the scientists, devotees, şüfîs

and poets of the era, who wrote eulogies for the vizier on his death. He built ribats in cities such as al-Mawşil, Naşībīn and Sindjār and established a school for orphans and homeless children. He built bridges over the Tigris and founded a hospital in Naşībīn, covering the costs of medicine and doctors. Providing great charity to the residents of Makkah and Medina, the vizier sent aid to meet the needs of the poor in these cities annually, established water sources for Arafāh, repaired mosques, and ended raids by enclosing Medina within city walls.

The rapid rise of Djāmal al-Dīn al-Işfahānī under Atabegs and his becoming the vizier had caused discontent among other statesmen. Using his means abundantly for the benefit of the people must have caused a reaction because the vizier who had played a significant role in the history of the Atabegs was dismissed and arrested through the efforts of his opposition. He died in 559 (1164) in the castle where he was held prisoner. His body was buried in al-Mawşil, but it was first taken to al-Ḥaramayn with a convoy according to his will, and funeral prayers and commemoration ceremonies were held at every location on the road for the vizier.

## Giriş

Musul Atabeglerinin (Zengîler) önemli devlet adamlarından Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin Nusaybin ve Rahbe'nin<sup>1</sup> idâreciliğiyle başlayan ve devrin kıymetli vezirlerinden olmasını sağlayan siyasî faaliyetleri, gerçekleştirmiş olduğu hayır ve hasenâtı ve kaynakların imkân verdiği ölçüde biyografisinin tespiti bu çalışmanın yazılış amacını oluşturmaktadır. Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin doğum tarihi ve etnik menşei hakkında kaynaklarda mâlûmata rastlamak mümkün olmamıştır. Bununla birlikte adındaki İsfahânî nisbesinden dolayı onun İranlı olduğu düşünülebilir.<sup>2</sup> Nitekim Selçuklular döneminde iyi tahsil görmüş kabiliyet sâhibi İranlılar devletin pek çok kademesinde görev yapmışlardı. Nitekim Vezir İsfahânî'nin âilesi de Büyük Selçukluların maiyetinde yer almıştı. Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin büyükbabası Ebû Mansûr Cevâd el-İsfahânî, pars yetiştiricisi (fehhâd)<sup>3</sup> olarak Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (465-485/1072-1092) hizmetinde bulunmuş;<sup>4</sup> babası Ali ise iyi bir eğitim almış, yüksek makamlara yükselmiş, ciddi meselelerde görüşlerine değer verilen devlet adamlarından biri olarak Vezir Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ün (ö. 517/1123) hâcibi olarak görev yapmıştır.<sup>5</sup> Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî de âilesinin yanında oldukça iyi bir eğitim almış ve ihtimamla yetiştirilmişti. Meşhur edip ve tarihçi İmâdeddin el-İsfahânî'nin (ö. 597/1201) amcası olup genç yaşına rağmen dönemin önde gelen kâtipleri arasında yer almış olan Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid'in dayılarından birinin oğlu ile Cemâleddin el-İsfahânî'nin kız kardeşi arasında evlilik bağı tesis edilmişti. Bu münâsebetle Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid, Cemâleddin'i himâyesine almış, onun ahlâk ve terbiyesiyle yakından ilgilenerek ilmî gelişiminde ve devlet mertebesinde yükselmesine vesile olmuştur.<sup>6</sup> Yaşanan olumlu gelişmelerin ve aldığı eğitimlerin etkisiyle üstün vasıflarıyla da dikkat çeken Cemâleddin çok geçmeden Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın (512-525/1118-1131) hizmetine girmiş; Dîvânü'l-arz'da görev yaparak sâhip olduğu hasletler ile dikkat çekmiştir.<sup>7</sup>

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, Halep Vâlisi Kasîmüddeve Aksungur'ün (ö. 487/1094) oğlu olup ve İslâm dünyasının önemli kumandanlarının himâyesinde yetiştirilen İmâdeddin Zengî'yi Musul vâlisi ve ayrıca oğlu Melik Alparslan'a da atabeg olarak tâyin etmişti. İmâdeddin Zengî'nin Musul'a yerleşmesiyle beraber Musul Atabegliği'nin (Zengîler)

1 Fırat Nehri kıyısındaki şehir için bkz. G. Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015), 148; E. Honigmann, "Rahbe", *IA*, IX, (İstanbul: MEB, 1964), 601-604.

2 Halil İbrahim Gök, "XII. Yüzyılda Musul'da Yaşamış Seçkin Bir Sima: "Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî", *Bilim Yolu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2003), 511-512.

3 Avlanmak için parsılara öğreticilik yapanlara fehhâd denilmektedir. Bkz. M. Ali Ekber Dihhudâ, *Luğatnâme*, çev. M. Muîn ve Seyyid Ca'fer Şehîdî (Tahran: Tahran Üniversitesi, 1998), XI: 17243.

4 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 191; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sâdir, 1397/1977), V: 143.

5 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 191.

6 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, (Ankara: TTK, 2013), 119.

7 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143.

temelleri atılmış oldu. İmâdeddin Zengî, Musul'da işleri yoluna koyduktan sonra kısa bir süre sonra bir kısmı Artuklu hâkimiyetindeki Cizre, Nusaybin, Sincâr, Habur, Harran ve Haleb'i de ele geçirdi.<sup>8</sup>

### a) Siyasî Faâliyetleri

İmâdeddin Zengî'nin Musul ve çevresinde hâkimiyeti ele geçirmesiyle birlikte Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî de İmâdeddin Zengî'nin maiyetine dâhil olmuştur.<sup>9</sup> İmâdeddin Zengî, 517 (1123-1124) yılında ölen emirlerden Gündoğdu'nun<sup>10</sup> hanımı ile Sultan Mahmûd'un da teşvikiyle evlenmiş<sup>11</sup> ve bu hatunun önceki evliliğinden olan ve Hasbek adlı oğluna Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid'in tavsiyeleriyle Cemâleddin el-İsfahânî'yi vezir olarak görevlendirmiştir.<sup>12</sup> İsfahânî, sözü, sohbeti güler yüzü, dürüstlüğü ile İmâdeddin Zengî'nin teveccühünü kazanmış; kısa zamanda onun yakın arkadaşları arasında yerini almıştı.<sup>13</sup> Musul Atabegi, Nusaybin'e vâli olarak tâyin ettiği Cemâleddin el-İsfahânî'ye bu makamında görevini lâıyıkıyla yerine getirmesi sebebiyle Rahbe'nin idâresini de vererek yetkilerini artırmıştır.<sup>14</sup> Çok geçmeden İmâdeddin Zengî, Dîvân-ı İşrâf'ın<sup>15</sup> başına Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'yi getirerek sorumluluğunu daha da artırmıştır.<sup>16</sup> Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin bu kadar kısa sürede devlet idâreciliğinde yükselmesinde çocukluğundan itibaren aldığı eğitimin, terbiyenin, âilesi ve yakınları tarafından özveriyle yetiştirilmesinin etkisi olduğu kadar İmâdeddin Zengî'nin maiyetine girmesinin de oldukça büyük payı bulunmaktadır. Atabegin kendisine güvenerek sorumluluk vermesi neticesinde başarı ve tâlih Cemâleddin'in yüzüne gülmüş; Nusaybin,

8 İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, nşr. ve çev. Ahmet Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, (Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992), 41-42; Süryânî Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi (1042-1195)*, çev. Hrant. D. Andreasyan (Ankara: TTK'da bulunan yayımlanmamış nüsha, 1944), II: 94-95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, çev. Abdülkerim Özyayın, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi*, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), X: 508-509; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978), 79; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), 168; Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin", *DİA*, XLIV, (İstanbul: TDV, 2013), 258-259.

9 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143.

10 Irak Selçuklu Devleti atabeglerinden Gündoğdu hakkında bkz. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 20-24.

11 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; Tülay Yürekli, "Atabeg İmâdeddin Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha* 28, (2009/I), 116-117.

12 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192.

13 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143.

14 İbnü'l-Esîr, *(et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât (Kahire: Câmî'atü 'Ayn Şems, 1963), 118) bu tâyinlerin Cemâleddin'in kifâyeti ve namuslu bir devlet adamı olması sebebiyle gerçekleştiğini zikretmiştir. Krş. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143; Cengiz Tomar, "İsfahânî, Cemâleddin", *DİA*, XXII, (İstanbul, TDV, 2000), 506-507.

15 Devletin malî ve idarî teşkilâtını, hazinesini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını, harcamalar dâhil, en yüksek seviyede kontrol ve teftiş etmekle görevli dîvân hakkında bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 76-79; Muharrem Kesik, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 63-64.

16 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 131; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, s. 118; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143.

Rahbe gibi şehirlerin idârecilikleri ileride alacağı daha büyük sorumluluklar için tecrübe edinmesini sağlamıştır. Nitekim vâililik görevlerinin hemen akabinde kendisine tevdi edilen dîvân yöneticiliği onun gitgide yükselen doğru bir çizgide olduğunu kanıtlamaktadır. Bununla beraber görev yaptığı dönemde Nusaybin ve Rahbe'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda mâlûmata rastlamak mümkün olmamıştır. Ancak muhakkak ki başarılı bir idârecilik sergilemesi İmâdeddin Zengî'nin onu Dîvân-ı İşrâf'tan sorumlu kılmasına sebep olmuştur.

Kaynaklarda kendisinden dâima cömertlik vasıflarıyla bahsedilen Cemâleddin el-İsfahânî'nin Musul Atabegi İmâdeddin döneminde sadece günlük yiyeceği ve içeceği kadar erzakı ile idâre ettiği, eline geçen her türlü malı ve parayı da Zengî'nin hazinesine teslim ettiği zikredilir. Bilhassa Dîvân-ı İşrâf'ın başına geçmesiyle birlikte Cemâleddin'in mülkü yavaş yavaş artmaya başlamış, yaşamı boyunca hayırseverliği ve cömertliğiyle anılacak devlet görevlilerinden olmuştur.<sup>17</sup> Yetkileri ve mesûliyetleri giderek artan Cemâleddin artık Musul'da İmâdeddin Zengî'den sonraki ikinci adam konumundaydı.<sup>18</sup>

539 (1144) yılında Urfa'yı fethi dolayısıyla Haçlılar üzerinde büyük korku salan İmâdeddin Zengî, Ca'ber Kalesi'nde şehit edildiğinde (541/1146) halkın ve askerlerin bir kısmı Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin de çadırına saldırarak servetini yağmalamaya ve hatta onu öldürmeye teşebbüs etmiştir. Kaynaklarda bu süreçte Cemâleddin'in dîvânın başında bulunduğu, bütün devlet işlerini yönettiği bilgisi geçmektedir.<sup>19</sup> Bu kıskanç düşüncelerle harekete geçenler ve atabegliği parçalamak isteyenler Cemâleddin'in yanında duran ve müdâfaasını üstlenen bazı emirlerin gayretleriyle geri püskürtüldüler.<sup>20</sup> Cemâleddin'in nüfuzunun nasıl arttığını ve Musul Atabegliği içerisinde dostlarını kadar hasımlarının da bulunduğunu gösteren bu hâdiselere tanık olan İbnü'l-Ezrak (ö. 577/1181'den sonra) Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî ve diğer görevlilere karşı yapılan harekât esnâsında saldırganların, İmâdeddin Zengî'nin atabegliğini üstlendiği Irak Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd'u destekleyici tutumları üzerinde durmuştur.<sup>21</sup> Ancak Melik Alparslan muhtemelen tüm kontrolü eline geçireceğini

17 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143.

18 Ali Sultan Abbâs, "Veziru Atabeki Mevsıl Cemâleddin el-İsfahânî (521-559/1127-1163)," *Moss* 11 (2006), 36.

19 İbnü'l-Ezrak, (*Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 80-81; a. mlf., *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, İngilizceye kısmî çev. C. Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times the Early Artuqid State* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut 1990), 117) İmâdeddin Zengî'nin öldürülmesinden sonraki saldırıların yaşandığı esnâda Cemâleddin'in vezir olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Ezrak yine eserinde (*Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 81; *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (İngilizce kısmî çev. C. Hillenbrand), 118) İmâdeddin Zengî'nin İstifâ dîvânında "Müstevfi" olarak görev yapmış Cemâleddin'in, Atabeg'in oğlu Seyfeddin Gazi tarafından vezir tâyin edildiğini zikretmiştir. Yine aynı eserde (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 131, Atabeg Zengî devrinde Dîvân-ı İşrâf'ın başında müşrif olarak görev yaptığı da vurgulanmıştır. Bündârî (*Zübdetü'n-Nusra*, 192), vezir olduğunu belirtmiştir. Krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI: 106; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 143-144.

20 İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 80-81; *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (İngilizce kısmî çev. C. Hillenbrand), 117; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

21 İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 81; *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (İngilizce kısmî çev. C. Hillenbrand), 117; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 61.

plânlar ken melikin İmâdeddin Zengî'nin oğullarının hâkimiyetini kabul edeceğinden şüphe duyan Cemâleddin, duruma müdâhale etmiştir. Diğer emîrlerle ve İmâdeddin Zengî'nin kumandanlarından Begteginliler de denilen Erbil Atabegliği'nin de kurucusu Zeyneddin Ali Küçük (ö. 562/1167) ile haberleşerek İmâdeddin Zengî'nin en büyük oğlu I. Seyfeddin Gazi'nin süratle Musul Atabegliği'nin başına getirilmesinin yerinde olacağına karar vermişlerdi.<sup>22</sup> Cemâleddin el-İsfahânî, Irak Selçuklu melikinin Musul Atabegliği'nin geleceği için tehlike arz ettiğini fark etmiş, süratle bu hususta tedbir almıştır. İmâdeddin Zengî, Irak Selçuklu Devleti Sultanı tarafından oğluna atabeg olarak tâyin edildiği hâlde Cemâleddin el-İsfahânî melikin otoriteyi tesis etmesine izin vermemiş, aksine Zengî hânedanının çıkarlarını ve kendi statüsünü korumaya gayret sarf etmiştir.

I. Seyfeddin Gazi ise o sırada Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un (529-547/1134-1152) kendisine iktâ ettiği Şehrizûr'da<sup>23</sup> bulunuyordu. Bu esnâda Cemâleddin, hâdiselerin başlangıcında aralarındaki uzlaşmazlıklar yüzünden kendisinden çekinerek saklanmış olsa da atabegliğin geleceği açısından işbirliği içerisinde olmayı uygun gördüğü Emîr-i hâcib Selâhaddin Muhammed el-Yağısıyanî ile uzlaşma yoluna girdi. İki devlet adamı birbirlerine yemin ettiler ve aralarındaki husumetleri unutarak müttefik olmaya karar verdiler.<sup>24</sup> Irak Selçuklu melikini ise içki ve eğlence meclisleriyle oyalamanın yolunu bularak hep birlikte Rakka'ya geçme hususunda meliki iknâ ettiler. Ayrıca Ali Küçük'e de haber gönderip Şehrizûr'da bulunan emîrden süratle Musul'a gelmesini istediler. Cemâleddin öte taraftan diğer emîrlerden de I. Seyfeddin Gazi adına destek almayı ihmâl etmiyordu. Cemâleddin el-İsfahânî'nin propagandaları askerler üzerinde de etkili olmuş, melikin yanından ayrılarak Musul'a yürümüşler, I. Seyfeddin Gazi'nin tarafına geçmeye başlamışlardı.<sup>25</sup>

Melik Alparslan ve Cemâleddin el-İsfahânî Rakka'da birkaç gün kaldıktan sonra Mâkisin<sup>26</sup> ardından da Sincâr'a geçtiklerinde I. Seyfeddin Gazi ve beraberindeki devlet adamları, Melik Alparslan'dan çok daha önce Musul'a varmışlardı. Sincâr'a vardıkları zaman Cemâleddin, Sincâr dizdârına haber gönderip Melik Alparslan'ın Sincâr'a hâkim olmayı istemesi durumunda ona şöyle bir mesaj iletmesini istedi: "*Ben senin memlûkünüm, fakat Musul'a tâbiyim. Sen ne zaman Musul'a hâkim olursan Sincâr'ı sana o vakit teslim ederim.*" Bunun üzerine Melik Alparslan süratle Musul'a doğru gitmeye karar verdiyse de yanında az sayıda asker kaldığı için Cemâleddin'in tavsiyesiyle Musul yakınlarındaki Beled'e doğru yöneldiler. Cemâleddin, I. Seyfeddin Gazi'nin artık Musul'a gelmiş olduğunu öğrendi ve ona haber göndererek Melik Alparslan'ın yanında az sayıda asker bulunduğunu bildirdi. I. Seyfeddin Gazi hemen bir kısım

22 Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 61; Gök, "Musul'da Yaşamış Seçkin Bir Sima," 514.

23 Kuzey Irak'taki tarihî bölge hakkında bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977/1397), III: 375-376; Ahmet Gündüz, "Şehrizor", *DİA*, XXXVIII, (İstanbul: TDV, 2010), 473-475.

24 İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 84-85; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Beni Eyyûb*, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: 1953-1960), I: 107.

25 İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I: 107-108.

26 Rahbe yakınlarında Habur Nehri'ne kıyısı olan yerleşim yeri hakkında bkz. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V: 43; Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 139.



kuvvetlerini Melik Alparslan'ın üzerine gönderdi ve onu derdest ettirerek Musul Kalesi'nde hapsedilmesini sağladı. Nitekim I. Seyfeddin Gazi böylece ülkeye hâkim oldu. Emîrler ve devlet adamları nihâyet onu Musul Atabegliği'nin başına geçirmeyi başarmışlardı.<sup>27</sup> Cemâleddin el-İsfahânî'nin yoğun gayretleriyle Musul üzerindeki Selçuklu hânedanının gölgesi de ortadan kalkmış oldu.<sup>28</sup> Bununla beraber Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî, I. Seyfeddin Gazi'nin Musul'da atabeg olarak başa geçmesi hususunda Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a da ricâda bulunmuş ve sultandan İmâdeddin Zengî'nin vârisi olarak I. Seyfeddin Gazi'nin hâkimiyetini onaylamasını da istemişti. Sultana kıymetli hediyeler, hil'atlar gönderildi ve en nihâyetinde İmâdeddin Zengî'nin büyük oğlu I. Seyfeddin Gazi, Musul Atabegi olarak ilân edildi.<sup>29</sup>

İmâdeddin Zengî'nin oğullarından Nüreddin Mahmud b. Zengî (541-569/1146-1174) ise vefatı esnâsında babasının yanında bulunuyor iken bazı emîrlerle Halep'e gelerek şehre hâkim olmuş; burada kalmayı tercih etmiştir. Böylece İmâdeddin Zengî'nin devleti bir bakıma Musul ile Halep ve Dımaşk Atabegliği olarak ikiye bölünmüştür. I. Seyfeddin Gazi işleri idâre ve devletini muhâfaza etmek maksadıyla Selâhaddin el-Yağısıyanî'yi de kardeşinin yanına göndermiştir.<sup>30</sup>

Atabeg İmâdeddin Zengî'nin vefatı ve bu saldırı teşebbüslerini önlemesinin ardından Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin nüfuzunun daha da arttığı dikkat çekmektedir. Belirtmekte fayda bulunmaktadır ki, I. Seyfeddin Gazi ülke yönetimini eline alınca Cemâleddin'i kendisine vezir olarak tâyin etti,<sup>31</sup> ordu komutanlığı ve nâiblik görevine getirilerek I. Seyfeddin Gazi'nin hizmetine giren Ali Küçük de vezirlik ve diğer devlet işlerinde Cemâleddin'e her dâim yardım sözü verdi. Böylece bu iki devlet adamı Musul Atabegliği'nin bütün işlerini beraberce iş birliği içerisinde yürütmeye başlamışlardı<sup>32</sup> Cemâleddin el-İsfahânî'nin I. Seyfeddin Gazi'nin Musul Atabegi olması hususunda gösterdiği siyasî faâliyetler ve aldığı tedbirler ile istikbalini de sağlamlaştırdığı görülmektedir. Nihâyetinde kendisine bu derece yardımlarda bulunan bir devlet görevlisini Musul Atabeginin muhakkak ki onurlandırmayı ihmâl etmemesi ve yüksek mevkilere gelmesine imkân sağlaması tabiidir.

544 (1149) yılında I. Seyfeddin Gazi bir süredir devam eden kulunç hastalığından dolayı vefat ettiğinde yerine Vezir Cemâleddin ve baş kumandan Zeyneddin Ali Küçük'ün gayretleriyle Musul'da ikamet eden kardeşi Kutbeddin Mevdûd getirildi ve bu olay neticesinde Cemâleddin bir

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 106; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985), 133.

28 Gök, Musul'da Yaşamış Seçkin Bir Sima," 515.

29 İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: TTK, 1999), II: 383; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 133; Gök, *Musul Atabeyliği*, 60, 120.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 106; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 133; Bahattin Kök, "Nüreddin Zengî, Mahmud", *DİA*, XXXIII, (İstanbul TDV, 2007), 259.

31 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 81; *a. g. e.*, (İngilizce kısmî çev. C. Hillenbrand), 118; İbnü'l-Esîr, *Atâbekıyye*, 119; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

32 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 192; Gök, *Musul Atabeyliği*, 120.



kez daha vezirliğe tâyin edildi.<sup>33</sup> Öte yandan emîrlere Halep'te bulunan I. Seyfeddin Gazi'nin bir diğer kardeşi Nüreddin Mahmud'un nasıl bir tavır alacağı hususunda endişelidiler. Kutbeddin Mevdûd'un görevlendirdiği bazı emîrlere Nüreddin Mahmud'un muvâfakatini almak üzere Halep'e geldiler.<sup>34</sup> Nüreddin Mahmud b. Zengî ise Musul yönünde ilerlemeye başlamış, hatta bu sırada Sincâr'a hâkim olmuş; bütün kuvvetlerini kardeşine karşı mücâdele için hazırlamışken, Musul kuvvetleri de Sincâr'a doğru harekete geçmişti. Ancak Vezir Cemâleddin'in gayretleriyle meseleyi sulh yolu ile çözmeye karar vermişlerdir. Vezir Cemâleddin'in şâyet bir savaş çıkacak olursa Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un duruma müdâhale edebileceğini ve Müslümanlar adına Haçlılarla mücâdele eden Nüreddin ile muhârebe etmenin de doğru olmayacağını belirtmesi neticesinde Nüreddin Mahmud ile Kutbeddin Mevdûd arasında anlaşma hasıl oldu. Bu anlaşmayla Nüreddin Mahmud, Sincâr'ı kardeşine teslim etti; Urfa, Rahbe, Rakka, Hıms gibi Musul Atabegliği'ne âit şehirler de Kutbeddin Mevdûd tarafından kendisine verildi. Böylece Nüreddin Mahmud'un Suriye bölgesindeki topraklarda Kutbeddin Mevdûd'un da Sincâr'ı elinde tutarak Urfa hâriç el-Cezîre bölgesindeki topraklarda hüküm sürmesi kararlaştırılmış ve kardeşi ile olan anlaşmazlıkları çözen Nüreddin Mahmud da dikkatini daha güneye Dımaşk'a yöneltir olmuştu.<sup>35</sup> Görüldüğü üzere Cemâleddin İsfahânî'nin ustaca siyâseti, gayretleri ve barış tavsiyeleri, Zengîlerin birbirlerine karşı girişecekleri iç mücâdeleleri önlemiştir. Son derece akıllı bir şekilde hareket eden vezir, Zengî hânedanının Musul'da hükümlerini sürdürdürebilmesi için birikimini bu uğurda sarf etmiştir. Kendi kişisel iktidarının devamı için de hânedanın Musul kolunun idâme etmesi gerektiğinin farkında olarak I. Seyfeddin Gazi'nin âni vefatının ardından Halep'te bulunan Nüreddin Mahmud Zengî yerine Musul'da bulunan Kutbeddin Mevdûd'u tercih etmiştir.<sup>36</sup>

Nüreddin Mahmud b. Zengî, Halep ve ardından da Dımaşk'ta hüküm sürerken 554 (1159) yılında şiddetli hastalanmış; hatta öldüğü yönünde söylentiler dahi yayılmaya başlamıştı. Adamlarına kendisinden sonra akıllı, îtikat sahibi, dindâr olması gibi iyi özelliklerini vurgulayarak Musul hâkimi Kutbeddin Mevdûd'a itaat etmelerini tembih etmiş ve durumunu anlatan mektubunu da kardeşi Mevdûd'a elçileri vasıtasıyla göndermişti. Elçiler mektuplarının cevaplarıyla geri döndüklerinde ise Nüreddin Mahmud Zengî yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştı. Öte taraftan Musul Atabegi çoktan Dımaşk'a gitmek üzere ordusuyla birlikte yola çıkmış; kardeşinin sağlıklı olduğuna dâir haberler kendisine ulaşınca da durumu yerinde incelemesi için veziri Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'yi görevlendirerek kendisi de Musul'a geri dönmüştü. Vezir 8 Safer 554 tarihinde (1 Mart 1159) süslü elbiseler içinde Dımaşk'a ulaştığında

33 İbnü'l-Kalânîsi, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, nşr. H. F. Amedroz (Beyrut: Matbaatü'l-âbâi'l-Yesüyyin, 1908), 307; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyin*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 89; *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyin*, (İngilizce kısmî çev. C. Hillenbrand), 130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 126-127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I: 118-119; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 145; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 147.

34 Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 147.

35 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 127, 128; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I: 120; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 147; Gök, *Musul Atabegliği*, 81-83; Bahattin Kök, "Mevdûd b. İmâdüddin Zengî", *DİA*, XXIX, (Ankara: TDV, 2004), 430.

36 Gök, *Musul'da Yaşamış Seçkin Bir Sima*, 515.

kalabalık topluluklar onu karşılamak üzere yola çıkmışlardı. Nûreddin Mahmud'un huzurunda hüsn-ü kâbul görmüş; beraber kararlar almışlardı. Hatta gelişmelerin akabinde Nûreddin Mahmud da aralarındaki dostluğun bir göstergesi olarak kardeşi ile görüşmeleri için yakın adamlarını Cemâleddin el-İsfahânî ile beraber göndermişti.<sup>37</sup>

Vezir Cemâleddin, Müslüman hâkimlerin birlikte ittifak ederek Gürcülerle yaşadıkları mücâdelelerde de diplomatik bir rol üstlenmiştir. Gürcü Kralı III. Giorgi (551-579/1156-1184), 556 (1161) yılında Selçuklu Devleti'ne bağlı Şeddâdiler'in<sup>38</sup> topraklarını yağmalamış ve sonrasında da Ahlat yakınlarındaki müstahkem Ani şehrini ele geçirmişti. Gürcüler Ani'yi kuvvet zoruyla almış, kenti yağmalayıp çok sayıda ganîmet ele geçirecek şekilde şehirde bulunan Ermeni ve Türklerden yaklaşık 1.000 kişiyi de katletmişlerdir.<sup>39</sup> Gürcülerin Ani'yi işgal etmesi İslâm dünyasında büyük yankı uyandırdı. Ahlatşah II. Sökmen, Erzurum Emîri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis Emîri Fahreddin Devletşah, Mardin ve Artuklu Emîri Necmeddin Alpi ve diğer bazı Türk emîrleri Gürcülere karşı bir sefere çıkmaya karar verdiler. Ancak mücâdeleler esnâsında pek çok Müslüman öldürüldüğü gibi binlercesi de esir düşmüş, ordunun bütün ağırlıklarına, sayısız ganîmet ve servete sâhip olan Gürcüler de şehirden ihtiyaçlarını temin ettikten sonra büyük bir sevinç içerisinde ülkelerine geri dönmüşlerdir.<sup>40</sup> Yaşanan ağır mağlûbiyet üzerine Vezir Cemâleddin devreye girmiş; Gürcü Kralı'na haber yollayarak alıkoyduğu kumandanların serbest bırakılması hususunda ricâlarda bulunmak için elçi göndermiştir. Vezirin teşebbüsleri neticesinde Gürcü Kralı esirlerin büyük çoğunluğunu herhangi bir bedel talep etmeden serbest bırakmıştır.<sup>41</sup> Bu hâdise Cemâleddin el-İsfahânî'nin yalnızca Musul Atabegliği'nin işlerinde kuvvetli rol oynamadığını; devletler arası siyâsette de nüfuz sâhibi bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Vezir Cemâleddin'in İsfahân'daki Şafîîlerin reisliğini yapan ve ilmî faaliyetlerde bulunan Hucendî Âilesi'yle de yakînen temasları da olmuştur. Irak Selçuklu Devleti atabeglerinden Boz-aba (ö. 542/1147-1148)<sup>42</sup> Sultan Mes'ûd'a karşı isyan etmiş; hatta aynı zamanda damadı da olan Melik Muhammed b. Mahmûd'u (547-554/1153-1159) tahta çıkarma teşebbüsünde bulunmuştu. Bu esnâda devlet ricâlinin bir kısmı Boz-aba'yı bir kısmı ise Sultan Mes'ûd'u desteklemekteydi. Bu mücâdeleler sırasında payitahta doğru ilerlemek isteyen Boz-aba yanındaki

37 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, 356.

38 Şeddâdiler hakkında bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gumnâm*, (Tahran: Müessesese-i İntişârât-i Nigâh, 2535 şş), 255-316; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016); Gülay Ögün Bezer, "Şeddâdiler", *DİA*, XXXVIII, (İstanbul: TDV, 2010), 409-411.

39 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK, 2000), 331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 228; Keleş, *Şeddâdiler*, 292.

40 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, 361; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 228; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II: 399; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrant D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil (Ankara: TTK, 2003), 343-349.

41 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, 361; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 127-128; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II: 399; Gök, *Musul Atabeyliği*, 123.

42 Atabegin siyasi faaliyetleri hakkında bkz. Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 91-100.

birlikler ile İsfahân'a gitmiş orada bulunan Şafiîlerin reisi Sadreddîn Ebû Bekir Muhammed el-Hucendî (ö. 552/1157-1158) şehrin kapılarını açtırmış, halkı onunla birleşmeye teşvik etmiştir.<sup>43</sup> Yaşanan gelişmelerin akabinde Boz-aba Sultan Mes'ûd tarafından mağlûp edilerek öldürülse de Irak Selçuklu hükümdarı, Boz-aba'ya meyl edenleri cezalandırmaya devam etmiş; İsfahân'a da askerlerini göndermişti. İşte bu sırada Hucendîlerin medreseleri yağmalanmış onlar da çâreyi İsfahân'dan ayrılmakta bulmuşlardır. Nitekim Sadreddîn Muhammed ve kardeşi Cemâleddin Mahmûd Musul'a gittiklerinde Vezir Cemâleddin el-İsfahânî tarafından izzet-i ikramla karşılanmışlardır. Vezir, Hucendîlere büyük hürmet göstermiştir. Cemâleddin Mahmûd kısa süre sonra Musul'dan ayrılarak hacca gitmiş, Sadreddîn Muhammed ise bir süre Cemâleddin'in yanında kaldıktan sonra vezirin cömertliğini gösteren çokça hediyeyle birlikte İsfahân'a geri dönmüştür. Hatta bu durumu şu beyiti ile tavsif etmiştir: "*Kapına yalnız geldim, senin nimetlerin sâyesinde kâfile olarak geri döndüm.*"<sup>44</sup> Vezirin yardımları ve yapmış olduğu iyilikleri Hucendîler tarafından unutulmamış; âile ile akraba olan Muhammed el-Kassâm tarafından Cemâleddin el-İsfahânî istikbalde tutuklandığında bunun haysiyetsiz devlet adamlarının işi olduğu belirten uzunca bir mektup yazılmış ve İsfahân'da her zaman pek çok dostu bulunduğu dâir de vezire güvence verilmiştir.<sup>45</sup>

Vezir Cemâleddin'in başarıları atabeglik nezdindeki önemi rakiplerinin harekete geçmesine ve onu gözden düşürmek istemelerine sebep olmuştur. Çok geçmeden aleyhine yapılan faaliyetler de netice vermeye başlamıştır. Bu kişiler Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin devlet malını kendi şahsî menfaati adına alarak har vurup harman savurduğunu söylüyorlardı.<sup>46</sup> Bu durum vezirin Musul'dan çok uzakta olan bölgelerde bile yapmış olduğu hayırlar, sadakalar, îmar ve onarım faaliyetlerine yapılan ciddi harcamaların devlet ricâlinin tepkisini çektiğini, bu masraflara harcanan meblağların kaynağı hakkında rahatsızlık duyduklarını göstermektedir. Atabeg Kutbeddin Mevdûd'u da te'sirleri altına alarak Musul Atabegi'ni veziri aleyhine etkilemeyi başardılar. Kutbeddin Mevdûd, Vezir Cemâleddin'in iktâsını çok fazla bularak ve elde ettiği üstünlükten bıkarak onu nâib ve ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük vasıtasıyla

43 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, çev. Necati Lugal (Ankara: TTK, 1943), 83; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 199; Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, 98.

44 Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 201-202) Hucendî kardeşlerin sultan tarafından da affedildiklerini, kendilerine hil'âtlar gönderildiğini, İsfahân reisliğinin Sadreddîn Muhammed el-Hucendî'ye yeniden iâde edildiğini zikreder. Ayrıca bkz. David D. Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahân in the Saljûq Period*, (London-New York: Routledge, 2010), 244-245.

45 Guédy, *Iranian Elites*, 245.

46 İbnü'l-Esîr, *Atâbekîyye*, s. 119.

558 yılı Receb ayında (Haziran-Temmuz 1163) tutuklularak Musul Kalesi'nde hapsedtirdi.<sup>47</sup> Veziri tutuklayan devlet görevlisinin aralarında geçmişten gelen bir ittifaka rağmen bizzat Zeyneddin Ali Küçük olması da dikkati çekmektedir. Kutbeddin Mevdûd'un başarılı idâreciliğine rağmen vezirine karşı birazdan bahsedileceği üzere büyük paralar harcıyarak farklı coğrafi bölgelerde çeşitli projeler gerçekleştirilmesi ve keyfi davranışları sebebiyle artık sabrının tükendiği anlaşılmaktadır. Nitekim her dâim Zengî hânedanını koruyan vezirini Zeyneddin'in adamlarından gelen telkinlerin de etkisiyle tutuklatmıştır. 559 yılı Şâban (Haziran-Temmuz 1164) ya da Ramazan ayı (Ağustos 1164) içerisinde<sup>48</sup> Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî yaklaşık bir senedir tutuklu bulunduğu kalede vefat etmiştir.

İbnü'l-Esîr'in Cemâleddin el-İsfahânî'nin hapis sürecinde ona hizmet eden Ebü'l-Kâsım adlı bir sûfiden aktardığı mâlûmata göre; Cemâleddin hâşimîde zâhidâne bir hayat sürdürmüş ve “*Ben vezâret makâmından kabre gitmekten dâima korkardım!*” demiştir. Bir gün hastalanmış ve Ebü'l-Kâsım'dan eğer beyaz bir güvercin gelirse kendisine haber vermesini istemiştir. Ebü'l-Kâsım kendi kendine: “*Galiba bu adam aklım şaşırıldı!*” diye düşünürken Cemâleddin ertesi gün yine o beyaz güvercini sormuş; bu esnâda Ebü'l-Kâsım'ın benzerini hiç görmediği beyaz bir güvercin yere düşmüştür. Hemen: “*Kuş geldi!*” diyerek haber verince vezir bu söze sevinmiş ve: “*Hak geldi!*” diyerek ölünceye kadar şehâdet getirmeye ve Allah Teâlâ'yı zikretmeye başlamış, çok geçmeden Cemâleddin ölünce bu güvercin de uçup gitmiştir.<sup>49</sup> Musul'da Fethü'l-Kerâmî (فتح الكرامى) adlı bir sûfinin mezarının yanı başına geçici olarak defnedilen Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin cenâze törenine fakirler, dullar, yetimlerden müteşekkil kalabalık bir topluluk katılmış, insanlar o güne kadar görülmemiş çığlıklarla feryat edip ağlayarak âdeta sesleriyle gökyüzünü inletmişlerdir.<sup>50</sup>

Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî rivâyete göre Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin önemli kumandanlarından Eseddüddin Şîrkûh (ö. 564/1169) ile daha önceden vasiyeti hususunda anlaşmıştı. Buna göre hangisi daha önce vefat ederse sağ kalan vefat edenin naâşını Medine'ye

47 İbnü'l-Esîr, (*Atâbekiyye*, 119) hâdiselerden Zeyneddin Ali Küçük'ün maiyetindeki adamlarının sorumlu olduğunu, Cemâleddin el-İsfahânî'yi sevmediklerini, Ali Küçük'ün huzurunda veziri sıklıkla eleştirdiklerini ancak Ali Küçük'ün bu duruma izin vermeyip erkânını kötü sözlerden men ederek vezir ile aralarında bir ittifakın bulunduğunu zikretmiştir. Bu kişiler ısrarla Zeyneddin'in yükselişinin ancak Cemâleddin'in gözden düşürülmesine bağlı olacağını vurgulamaya devam etmişlerdir. Zeyneddin Ali Küçük ise vezirin tutuklanmasına onay verdiği ve bu hasetçilere inandığı için pişmanlık çekmiştir. İbnü'l-Ezrak (*Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 133) vezirin Zeyneddin Ali Küçük vasıtasıyla tutuklandığını kaydetmiştir. Krş. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 145, Gök, *Musul Atabeyliği*, 126.

48 İbnü'l-Ezrak (*Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), s. 133), 559 yılı Ramazan ayının son 10 gününe kadar (Ağustos 1164) hâşimîde kalıp ardından vefat ettiğini kaydeder. İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1992), XVIII: 161) 559 yılı Ramazan ayında (Ağustos 1164) vefat haberinin ulaştığını; İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI: 249) 559 yılının Şâban ayında (Haziran-Temmuz 1164); İbn Hallikân (*Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 145), 559 yılı Ramazan ayının son on gününden birinde (Ağustos 1164) bazı kaynaklara göre de 559 yılı Şâban ayı içerisinde (Haziran-Temmuz 1164) vefat ettiğini ve Musul'da defnedildiğini zikreder.

49 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 249; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 127.

50 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), s. 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 250; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 145.

götürerek orada inşa ettirdiği türbede defnedecekti. Cemâleddin bunu Ebü'l-Kâsım'a anlatarak şâyet ölürse Esedüddîn Şîrkûh'un yanına giderek bu durumu ona hatırlatmasını ve gerekli düzenlemeleri yapmasını istemişti. Ebü'l-Kâsım, Esedüddîn Şîrkûh ile görüşmüş; ondan mütevâzî bir şekilde sadece cenâzeyi ve kendisini taşıyacak develer vermesini istemişse de Cemâleddin gibi bir vezirin bu şekilde götürülmemesi gerektiğini belirten Şîrkûh, Cemâleddin'e vekâleten hac edecek ve tabutu önünde Kur'an okuyacak bir topluluğun da masraflarını karşılamış, yol boyunca sadakalar dağıtılması için de para vermişti.<sup>51</sup>

Hazırlıklar tamamlandıktan sonra naâsı Musul'daki kabrinden alınarak vasiyet ettiği üzere Tikrît, Bağdât, Hille üzerinden Mekke'ye nakledilmek üzere kafil eşliğinde yola çıkmıştır. Yol boyunca salâlar okunmuş, cenâze namazları kılınmıştır. Cemâleddin'in tabutu Kâbe etrafında tavaf ettirilmiş ardından cenâzesi Medine'ye getirilmiştir. Hz. Peygamber'in kabri de tavaf edildikten sonra Medine eşrafi tarafından omuzlarda taşınarak Medine'nin güney doğusundaki Cennetü'l-Bakî' Kabristanı ile Resûlullah'ın kabri arasında yer alan ve Mescid-i Nebevî'ye çok az bir mesâfede bulunan, evvelce kendisi için yaptırmış olduğu ribâtta defnedilmiştir.<sup>52</sup> Hayatta iken hac farızasını yerine getirememiş olan Cemâleddin'e vefatında bir başkası için izin verilmeyecek şekilde merâsimler tertip edilmiş, Hz. Peygamber'in kabrine oldukça yakın bir yerde defnedilerek onurlandırılmıştır.<sup>53</sup>

Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin Celâleddin nâmıyla tanınan oğlu ise babası gibi Musul'un önde gelen devlet adamlarından biri olarak Kutbeddin Mevdûd'un oğlu II. Seyfeddin Gazi (565-576/1170-1180) döneminde vezirlik görevini üstlenmiş; ayrıca edip ve şâir olarak bir dîvan yazmış; hatta risâleleri İbnü'l-Esîr'in kardeşlerinden Mecdüddin (ö. 606/1210) tarafından bir araya getirilmiştir.<sup>54</sup>

## b) Hayırseverlik Faâliyetleri ve Amme Hizmetleri

I. Seyfeddin Gazi'nin vezirliğini yaptığı dönemden itibâren artık “*el-cevâd*” (cömert) olarak tanınan Cemâleddin el-İsfahânî, hayır işleri için muazzam harcamalar yapmaya ve âlimleri korumaya başlamıştır. Hatta henüz vezirlik görevi tevdi edilmeden önce de ilim erbâbına ehemmiyet vermiştir. İbnü'l-Esîr'in babası<sup>55</sup> Rakka'da henüz vezir olmadan önceki döneminde Cemâleddin'i yanında fıkıh âlimi bir zât ile konuşurken görmüştü. Âlim birkaç gün boyunca Cemâleddin ile sık sık görüşmüş, ardından bu ziyaretler kesilmişti. O zâtın gittiği kendisine söylendiğinde bu durum Cemâleddin'e çok zor gelmişti. Kısa süre sonra yeniden âlimi sormuş ve onun Mardin tarafında olduğunu öğrenince Cemâleddin o adama bir hil'ât

51 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 250; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 127.

52 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 133; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 250; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 145.

53 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler (İstanbul: Selenge Yayınları, 2017), 86.

54 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 146; Gök, *Musul Atabeyliği*, 127.

55 İbnü'l-Esîr'in kayıtlarından babasının Musul Atabegi İmâdeddin Zengî döneminde Vezir Cemâleddin'in Cizre'deki nâibi, Kutbeddin Mevdûd döneminde de Dîvânü'l-harâc reisi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Abdülkerim Özeydin, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, XXI, (İstanbul: TDV, 2000), 26.

ve bir miktar para göndermişti.<sup>56</sup>

Öyle ki, yapmış olduğu hayır işleri ve cömertliği neticesinde şâirler ve edipler uzak şehirlerden onun yanına gelmeye, beyitlerini sunmaya başlamışlardı. Devrin büyük şâirlerinden Haysa Beysa (ö. 574/1179) veziri dizeleriyle öven şâirler arasındadır.<sup>57</sup> Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî bilhassa Cuma günleri âlimlerle bir araya gelip fikir telakkisinde bulunurdu. Şâirlerin ona beyitlerini sunmaları gibi diğer ilim adamları da eserlerinde veziri anmayı ihmâl etmezlerdi. İmâdeddin el-İsfahânî, 542 senesi Zilkade ayında (Mart-Nisan 1148) Musul'u ziyaret ettiğinde iki defa Cuma Namazı esnâsında Cemâleddin'le berâber camide bulunmuş; burada hem fakihlerle mütâlaa imkânı bulmuş, hem de vezir için yazmış olduğu kasîdesini sunmuştur.<sup>58</sup> Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr Sağîr el-Kayserânî (ö. 548/1153) de Vezir Cemâleddin için kasîde yazan şâirlerdendir.<sup>59</sup> Bu âlimlerden Doğu Anadolu'da Ahlatşahların (494-604/1100-1208) da hizmetinde bulunmuş olan dönemin en önemli hekimlerinden Mühezzebüddin b. Hübel, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 610/1213)<sup>60</sup> de vezir tarafından hürmet görmüş ve bu iyilikleri unutmayarak *et-tib el-Cemâlî* adlı eseriyle Cemâleddin'i onurlandırmıştır.<sup>61</sup>

Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî, bilhassa Hicaz bölgesinde yapmış olduğu hayırseverlikleriyle nazar-ı dikkati celbetmektedir. Bunun yanı sıra pek çok şehirde de vezirin yardımseverliğinin izlerini görmek mümkündür. Bu hususta kaynakların verdiği mâlûmata da değinmek gerekmektedir. İbnü'l-Cevzî, (ö. 597/1201) Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî'nin cömertlik vasıflarına dâir övgüler sıralamış, vezirin güzel ahlâklı, hayır sahibi, iyi huylu olduğunu mallarından her dâim ihtiyaç sâhiplerine bolca sadakalar verdiğini, bunların Bağdat halkına da ulaştığını belirtirken; fakihler, zâhitler ve mutasavvıfların da bu sadakalardan yararlandığını, kendisinden yardım isteyen hiç kimseyi hayal kırıklığına uğratmadığını, Harem'in kapılarını sağlamlaştırarak eşikler yaptırdığını, Arafat'a su kaynağı getirttiğini ve özellikle Mekke ve Medine'de yaptığı hayırların son derece önemli işler olduğunu zikretmiştir.<sup>62</sup>

Onun Mekke ve Medine'de yaptığı hayırları vezirler şöyle dursun büyük halifelerin dahi yapamadığını belirten İbn Cübeyr (ö. 614/1217), Haremeyn'de Müslümanların umûmi menfaati için plânlanan mekânların yapımına 15 yıldan fazla vakit harcadığını vurgulamıştır. Buna göre su kuyuları yaptırmış, yağmur suyunun toplanması için yol kenarlarına arklar kazdırmış, Haremeyn'deki binaların onarılmasına çok miktarda para harcamış, vezirin en faydalı hizmeti de Arafat'a su getirmesi olmuştur. Ayrıca Medine'nin surlarını yaptırması yanında bütün Harem kapılarını yenilemiş, kutsal Kâbe'nin kapısını yeniletip yaldızlı gümüşle kaplatmış, Kâbe'nin eşliğini de saf altınla kaplatarak eski kapısından kendisine bir tabut yaptırmıştır. Ölünce naâşının

56 İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 130.

57 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 193; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

58 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 193.

59 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

60 Hayatı hakkında bkz. İbnü'l-İbrî, *Abü'l-Farac Tarihi*, II: 494-495; İbn Ebü Useybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, nşr. Nizâr Rıza (Beyrut: Dâru mektebetü'l-hayât, ts.), 407-409.

61 İbn Ebü Useybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 409; Abbâs, "Vezîru Atabeki Mevsıl," 40.

62 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 161.



ona konulmasını ve cenâzesine hac yaptırılmasını da vasiyet etmiştir.<sup>63</sup> İbnü'l-Esîr'de Mina yakınlarındaki Mescid-i Hayf'ı yenilettiğini ve bu uğurda büyük paralar harcadığını, ayrıca Kâbe'den ayrılmış olmakla beraber onun parçası olarak da kabul edilen Hicr'i<sup>64</sup> onardığını, bunları yaptırmak isteyince de Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh'a (530-555/1136-1160) kıymetli hediyeler göndererek bu konuda iznini talep ettiğini zikretmiştir.<sup>65</sup> Ayrıca Arafat'ta bulunan Mescid-i Nemire'yi ve insanların Arafat'a çıkarken kullandıkları basamakları tâmir ettiren yine Vezir Cemâleddin olmuştur.<sup>66</sup>

Yaptığı en faydalı işler arasında İbn Cübeyr'in de belirttiği gibi Medine şehrini surlarla çevrilmesi olduğunu vurgulayan İbnü'l-Esîr, daha önce kentin surlarla çevrili olmadığını ve bu sebeple Bedevîlerin yağmalamasına mâruz kaldığını, Medine halkının Bedevîlerden oldukça sıkıntı çektiklerini kaydetmiştir.<sup>67</sup> Müellif bizzat kendisi Medine'deki insanların Cuma namazının ardından Cemâleddin'e duâ ettiklerini görünce bunun sebebinin kendilerine sormuş ve ona: “*Medine’de bulunan herkesin ona duâ etmesi lâzım. Çünkü biz çok sıkıntı ve zor hâlde idik, Bedevîlerden sıkıntı çekerdik. Bizde avret yerlerimizi örtecek, karnımızı doyuracak bir şey bırakmazlardı. Cemâleddin bu surları yaptırdı, bunun sayesinde bize karşı kötülük düşünenlerden korunuyoruz. Ona nasıl duâ etmeyelim ki!*” diyerek cevap vermişlerdi. Medine'deki hatip de hutbede şöyle duâ etmiştir: “*Allahım! Sen Nebî'nin haremını surlarla koruyan Muhammed b. Ali b. Ebû Mansûr'un harimını koru. Onun sadece bu iyiliği bile övülmek için yeterlidir. Onun sadakaları doğuyu ve batıyı kuşatır.*”<sup>68</sup>

Cemâleddin el-İsfahânî, her yıl Mekke ve Medine'deki güçsüzlere, fakirlere, ihtiyaç sâhiplerine bu iki şehrin halkından Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Harâm'a kendilerini adayanlara bir yıl yetecek kadar para, yiyecek ve giyecek gönderirdi. Ayrıca Mekke ve Medine'ye gelip mücâvir olarak ikamet edenlere her sene ihtiyaç duydukları malzemelerin de tedarik edilmesini sağlar, zayıflardan ve yayalardan yolda kalanlar taşınırdı. Vezirin huzuruna sadece Musul ve civarından değil Bağdat ve İsfahân halkından dahi ileri gelenler, çocuklar, vezirler, kâtipler, makam sâhipleri ve eşraftan gruplar gelir o da câize verir, ihسانlarda bulunurdu.<sup>69</sup> Her gün

63 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 86; Krş. İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 161; İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 128; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

64 Semûd kavminin yaşadığı kabul edilen bölge ve burada yer alan şehir olan Hicr hakkında bkz. Fuat Günel, “Hicr”, *DİA*, XVII, (İstanbul: TDV, 1998), 455-456.

65 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 250; a. mlf. *Atâbekiyye*, 128.

66 İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 128; Dursun Ali Şeker, “Mescid-i Nemire”, *DİA*, XXIX, (Ankara: TDV, 2004), 290-291.

67 İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 128. Sıklıkla yağmalamalara uğrayan bölge ve hac yollarının sonraki dönemlerdeki durumu ve güvenliğini sağlama yönünde alınan tedbirler ile îmar faaliyetleri hakkında bkz. Tahir Sevinç, *Osmanlı Devleti İdaresinde Surre-i Hümayun, Surre Akçesi, Kaynakları ve Haremeyn'e Ulaştırılması-XVII. ve XVIII. Yüzyıllar*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020), 206-214, 313-347.

68 İbnü'l-Esîr, *Atâbekiyye*, 128. Medine surları hakkında ayrıca bkz. Harry Munt, “The Construction of Medina's Earliest City Walls: Defence and Symbol”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 42, (2012), 233-244.

69 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 132; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.



evinin kapısına çıkar, fakir fukaraya 100 dinar dağıtır, din âlimleri, sâlihler ve eşrafa tahsis ve taahhüt ettiği ödemeleri ise bu rakamın dışında tutardı.<sup>70</sup>

O, Irak'tan Dımaşk'a kadar bütün umûmî yolların bakımını yaptırmış, kuyular açtırmış, çöllerde menziller tespit ederek yolcuların sığınacağı barınaklar inşa ettirmiştir. Hanlar satın alarak kira veremeyen fukaranın, yolcuların konaklamasını sağlamış; bu hanları ve menzilleri çalıştıranlara aylık bağlamış ve bunların gelirini de vakfetmiştir.<sup>71</sup> İbnü'l-Esîr, Vezir Cemâleddin'in hayır işlerine dâir kıymetli misaller vermiştir. Babası tarafından İbnü'l-Esîr'e naklen anlatılanlara göre; *"Cemâleddin'e yemek getirildiğinde onun çoğu zaman bu yemekten ve tatlıdan birer parça alıp önündeki ekmeğin arasına koyduğunu görürdüm. Ben ve onu bu hâlde görenler onun bu ekmeği oğlu Ali'nin annesi olan cariyyeye götürdüğünü zannederdik. Bir defasında vezir, Atabeg Kutbeddin ile beraber Cizre'ye geldi. Ben de Cizre'nin divânını idâre ediyordum. Cariyesini hamama girmesi için bizim evimize gönderdi, ben de vezir ile çadırda bulunduğum sırada yemek yedi. Her zaman yaptığı şeyleri burada da yaptı. Sonra halk dağıldı, ben de tam kalkmıştım ki, 'otur' diye seslendi ve içeride hiç kimse kalmayınca bana: 'Bu gün seni kendime tercih ettim; çünkü çadırda her zaman yaptığım şeyi yapmam mümkün değil. Bu ekmeği al ve bu mendilin içine koyup koltuğunun altında götür. Yolda bir fakir görür ve onun buna lâyük olduğuna inanırsan yanına otur ve bu yemeği ona yedir' dedi. Ben de vezirin dediklerini yaptım. Yanımda büyük bir kalabalık vardı, bunu yaparken beni görmesinler diye yolda onları dağıttım, gulâmlarımla kaldım Bir yerde çocukları ve hanımı yanında olan âmâ bir zat gördüm, çok fakir bir hâldeydiler. Merkebimden aşağı indim, yemeği çıkarıp onlara yedirdim. Adamdan da ertesi sabah erkenden târif ettiğim adrese, yani kendi evime, gelmesini istedim. Fakat ona kim olduğumu söylemedim; 'Ben sana Cemâleddin'in sadakalarından bir miktar alırım' dedim. Sonra ikinci vakti Cemâleddin'in yanına gittiğimde 'Sana dediğim hususu ne yaptın?' diye sordu ve ben de onun devletiyle ilgili olarak yapılan şeyleri anlatmaya başladım. Cemâleddin bana: 'Ben sana onları sormuyorum; sana verdiğim yemeği ne yaptığını soruyorum' deyince, ben de durumu anlattım. Çok sevindi ve 'Keşke o adama âilesiyle birlikte sana gelmelerini söyleseydin, onları, giydirir, bir kaç dinar verirdin, her ay için de maaş tahsis ederdin' dedi. Ben de öyle yaptığımı belirtince vezirin sevinci bir kat daha arttı."<sup>72</sup>*

İbn Hallikân (ö. 681/1282) da Musul'u son derece olumsuz etkileyen bir kıtlık sırasında Cemâleddin el-İsfahânî'nin öşür gelirlerini halkın sefâletini hafifletmek için harcadığını vurgulamıştır.<sup>73</sup> Musul'da yaşanan bu kıtlıkta Cemâleddin el-İsfahânî neredeyse tüm şahsî malını halka dağıtmıştı. Rivâyete göre; Musul'da yiyecek kıtlığı olup ve fiyatlar yükselince sâlih kişilerden Ömer isimli bir zâta Cemâleddin bir miktar mal getirmiş ve bu emtiyayı hak sâhiplerine dağıtmasını istemişti. Mal bittiğinde ise kendisine haber gönderilmesini

70 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 251; a. mlf., *Atâbekiyye*, 129.

71 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 87.

72 *el-Kâmil*, XI, 251-252.

73 *Vefeyâtü'l-a'yân*, V: 144.

tembihlemişti. Bir süre sonra muhtaçlar fazla olduğundan dağıtılanlar tükenince durumu bildirmek üzere Cemâleddin'e bir elçi gönderildi. Cemâleddin, Şeyh Ömer'e yeniden mal gönderdi, onlar da tükendi. Sonra yeniden Cemâleddin'den dağıtılabacak mallar istemek üzere bir adam gönderildi. Vezirin elinde o sırada gönderecek hiçbir şey bulunmuyordu. O da başındaki kavuğunu sırtındaki elbisesini çıkarıp onlara gönderdi ve elçiye dedi ki: “Şeyh'e söyleyin, benden istemekten vaz geçmesin.” Elbiseler Şeyh Ömer'e ulaştığında, ağlamış ve elbiseleri satarak parasını ihtiyaç sâhiplerine dağıtmıştır.<sup>74</sup>

Cemâleddin, Gürcülerden geri alınmış olan Kars şehrine de 9.000 dinar göndererek yıkılmış olan kent surunu yaptırmış, Gürcü Kralı'na bir elçi gönderip Tiflis şehrindeki Müslüman hastalar ve güçsüzler yararına bir hastane yaptırmak istediğini bildirmiştir. Gürcü Kralı ise Cemâleddin'e: “*Ben kendi paramla yaptırım*” şeklinde cevap vermiştir.<sup>75</sup>

Hicaz dışındaki şehirlerde de îmar faaliyetlerine çok önem verdiği görülen İsfahânî Cizre ve Fenek<sup>76</sup> arasındaki el-Yâryâr Köprüsü'ne çok büyük harcamalar yaparak dört gözünü en güzel şekilde inşâ ettirmiş, Musul önündeki Bâbü'l-Hasbe'de de bir köprü yaptırmıştır.<sup>77</sup> Cizre civarında Dicle Nehri üzerinde yontma taş, demir, kurşun ve kireç gibi malzemelerle halkın daha önce eş benzerini görmediği bir köprüünün yapımına başlayan ve ona pek çok paralar harcayan vezir, köprüünün sadece orta gözünün tamamlanmasının eksik kaldığı sırada tutuklanmıştır.<sup>78</sup> İbnü'l-Esir bu köprü yakınlarında el-Erbâd adıyla bilinen bir nehir üzerinde de bir köprü yaptırdığını zikretmiştir.<sup>79</sup>

Cemâleddin el-İsfahânî, Nusaybin'de bîmâristan yaptırıp ona bir kısım vakıflar bağışlamıştır. Bîmâristanın hizmet verebilmesi için gerekli teçhizat ve ilaçları sağladığı gibi hastaneye hekimler de tâyin etmiştir. Ayrıca her yıl burası için pek çok harcamalarda da bulunmuştur.<sup>80</sup> Musul ve Nusaybin'de yetimler için mektepler açıp onların yiyecek, elbise, muallim ücretlerini bizzat kendisi karşılamıştır.<sup>81</sup> Yine Musul, Sincâr, Nusaybin ve başka yerlerde ribâtlar yaptırmış, her yerden ve her kesimden yolcular buralarda konaklamışlardır.

## Sonuç

İmâdeddin Zengî devrinde girdiği Musul Atabeglerinin hizmetine I. Seyfeddin Gazi ve

74 İbnü'l-Esir, *Atâbekiyye*, 129; Abbâs, “Vezîru Atabeki Mevsil,” 35.

75 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 132.

76 Cizre yakınlarındaki bu kale hakkında bkz. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV: 278.

77 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 132-133.

78 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 133; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI: 251; a. mlf., *Atâbekiyye*, 129.

79 *el-Kâmil*, XI: 251; a. mlf., *Atâbekiyye*, s. 129.

80 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 133. Bîmâristan hakkında ayrıca bkz. Ahmet Aciduman-Murat Aksu, “Naşîbîn/Nusaybin Bîmâristanı Tarihine Bir Katkı”, *Lokman Hekim Dergisi* VIII/2 (2018), 120-132.

81 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn*, (nşr. ve çev. Ahmet Savran), 133; Gök, *Musul Atabeyliği*, 125.

Kutbeddin Mevdûd'in dönemlerinde devam etmiş olan Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî, uzun yıllar boyunca görev yaptığı Zengî hânedanı tarihinde oldukça mühim bir rol oynamıştır. Onun Yakınoğu'da böylesine güçlü olan Musul Atabegliği'nde birden fazla atabeg döneminde görev yapmış olması ve sadece siyasî değil pek çok alanda gerçekleştirdiği başarılı icrâatları, Büyük Selçuklu Devleti'de de uzun yıllar vezirlik yapmış ve ismi ölümsüz bir hüviyet kazanmış olan Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) yaratmış olduğu etkilere dahi benzetilmiştir.<sup>82</sup> Nitekim ilginç bir tesadüfle iki vezir de İslâm tarihine nice olumlu katkılarda bulunmuş, ülkelerinde düzeni bozabilecek tehlikelere karşı zamanında müdahâlelerde bulunmayı ihmâl etmemiş ve civar bölgelerdeki hâkimlerin yaşadıkları siyasî gelişmeleri her zaman dikkatle tâkip ederek dâima birleştirici ve bütünleştirici olmaya çalışmıştır. Bununla beraber hayırsever vasıflarıyla bilimlerine rağmen bilhassa hayatlarının son dönemlerinde devlet ricâlinin kendilerini yoğun bir şekilde karalama teşebbüslerine de mâruz kalmışlardır.

Cemâleddin sâhip olduğu müspet özellikler sebebiyle ön plâna çıkarak kendisini göstermeyi başarmış ve İmâdeddin Zengî tarafından yeteneklerinin keşfedilmesini sağlamıştır. Her zaman Atabeg Zengî'ye ve onun hânesine bağlılık gösteren Cemâleddin, atabegin çocukları arasındaki meselelerde denge kurmaya çalışmış, siyasî krizlerde sunduğu çözümlerle de dikkat çekmiştir. Bütün bunları gerçekleştirirken kendi durumunu da kurnazlıkla güçlendirmeyi ihmâl etmediği görülmektedir. Nitekim Musul Atabegliği'nin devam etmesi Cemâleddin'in vezâretinin de idâmesini sağlayacağından hem Irak Selçuklu Meliki'ni derdest etmiş; hem de Nüreddin Mahmud Zengî'nin Musul'a hâkim olmasını engellemiştir. Özellikle Haremeyn ve civârında yapmış olduğu hayırlara çok miktarda para sarf edilmesi vezirin gözden düşmesine sebep olmuşsa da bu kadar yüklü harcamalara, elindeki maddî imkânlarla rağmen Cemâleddin el-İsfahânî'nin son derece mazbut, zâhidâne bir yaşam sürdürdüğu de dikkat çekmektedir.

Bununla beraber Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî, Musul Atabegliği'nin âlimler için cezbedici bir hâle dönüşmesinde etkili olduğu gibi, onlara sadece hediyeler ve ödülleri vermekle kalmamış; âlimlerle sıkça zaman geçirerek ilmî sohbetlerde de bulunmuştur. Başta Musul olmak üzere pek çok şehirde ilmî faaliyetleri desteklemiş, mescidler, ribâtlar, yetimler için mektepler, hastaneler gibi çeşitli hayır kurumları inşâ ettirerek bu kentlere insanların gelmesine vesile olmuştur. Mekke ve Medine'deki kutsal topraklara duyduğu özel ilgi, yakinen göstermiş olduğu alâka ve îmarı için gösterdiği gayretler Cemâleddin el-İsfahânî'nin kaynaklarda hayırlarıyla ve cömertliğiyle anılmasına vesile olmuştur.

---

**Hakem Deđerlendirmesi:** Dış bağımsız.

**Çıkar Çatışması:** Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

**Finansal Destek:** Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

**Peer-review:** Externally peer-reviewed.

**Conflict of Interest:** The author has no conflict of interest to declare.

**Grant Support:** The author declared that this study has received no financial support.

---

82 Guédy, *Iranian Elites*, 244.

## Kaynakça/References

- Abbâs, Ali Sultan. “Vezîru Atabeki Mevsil Cemâleddin el-İsfahânî (521-559/1127-1163).”, *Moss* 11. (2006): 33-48.
- Acıduman, Ahmet-Aksu, Murat. “Naşîbîn/Nusaybîn Bîmâristanı Tarihine Bir Katkı.”, *Lokman Hekim Dergisi*. VIII/2 (2018): 120-132.
- Alptekin, Coşkun. *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Alptekin, Coşkun. *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Brosset, M. F.. *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. Çeviren Hrant D. Andreasyan. Hazırlayan Erdoğan Merçil. Ankara: TTK, 2003.
- Bündârî. *Zübdetü 'n-Nusra ve nuhbetü 'l-'usra*. Çeviren Kıvameddin Burslan. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Dihhudâ, M. Ali Ekber. *Luğatnâme*. Hazırlayanlar M. Muîn ve Seyyid Ca'fer Şehîdî. XI. Tahran: Tahran Üniversitesi, 1998.
- Gök, Halil İbrahim. *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: TTK, 2013.
- Gök, Halil İbrahim. “XII. Yüzyılda Musul'da Yaşamış Seçkin Bir Sima: “Vezir Cemâleddin Muhammed el-İsfahânî”, *Bilim Yolu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 3 (2003), s. 511-529.
- Guédy, David D. *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahân in the Saljûq Period*. London-New York: Routledge, 2010.
- Gündüz, Ahmet. “Şehrizor.” *DİA*. XXXVIII: 473-475. İstanbul: TDV, 2010.
- Günel, Fuat. “Hicr.” *DİA*. XVII: 455-456. İstanbul: TDV, 1998.
- Honigmann, E.. “Rahbe.” *İA*. IX: 601-604. İstanbul: MEB, 1964.
- Hüseynî. *Ahbârü 'd-Devleti 's-Selçukîyye*. Çeviren Necati Lugal. Ankara: TTK, 1943.
- İbn Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*. Çeviren İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları, 2017.
- İbn Ebû Useybia. *Uyûnü 'l-enbâ fî tabakâti 'l-etubbâ*. Neşreden Nizâr Rıza. Beyrut: Dâru mektebetü'l-hayât, ts.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü 'l-a'yân*. Neşreden İhsan Abbas. V. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- İbn Vâsıl. *Müferricü 'l-kürüb fî ahbâri Benî Eyyüb*. Neşreden Cemâleddin eş-Şeyyâl. I. Kahire: 1953-1960.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi 'l-mülûk ve 'l-ümem*. Neşredenler Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ. XVIII. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî 't-târih*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. *İslâm Tarihi İbnü'l Esîr, el-Kâmil fî 't-Târih Tercümesi*. X. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'l-Esîr. *et-Târihu 'l-bâhir fî 'd-devleti 'l-Atâbekîyye*. Neşreden Abdülkâdir Ahmed Tuleymât. Kahire: Câmi'atü 'Ayn Şems, 1963.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârikî. *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü 'l-Artukîyyîn*. Neşreden ve Çeviren Ahmet Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992; a. mlf., *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*. İngilizce kısmı Çeviren C. Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times the Early Artuqid State*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1990.
- İbnü'l-İbrî. *Abû 'l-Farac Tarihi*. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. II. Ankara: TTK, 1999.
- İbnü'l-Kalânîsî. *Zeylü Târihi Dimaşk*. Neşreden H. F. Amedroz. Beyrut: Matbaatü'l-âbâi'l-Yesüyyîn, 1908.
- Keleş, Nevzat. *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

- Kesik, Muharrem. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Kesrevî, Ahmed. *Şehriyârân-ı Gumnâm*. Tahran: Müessese-i İntişârât-i Nigâh, 2535 şş.
- Kök, Bahattin. “Mevdûd b. İmâdüddin Zengî.” *DİA*. XXIX: 430-431. Ankara: TDV, 2004.
- Kök, Bahattin. “Nüreddin Zengî, Mahmud.” *DİA*. XXXIII: 259-262. İstanbul: TDV, 2007.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Munt, Harry. “The Construction of Medina’s Earliest City Walls: Defence and Symbol.”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 42, (2012): 233-244.
- Öğün Bezer, Gülay. “Şeddâdiler.” *DİA*. XXXVIII: 409-411. İstanbul: TDV, 2010.
- Öğün Bezer, Gülay. “Zengî, İmâdüddin.” *DİA*. XLIV: 258-261. İstanbul: TDV, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l-Esîr, İzzeddin.” *DİA*. XXI: 26-27. İstanbul: TDV, 2000.
- Öztürk, Murat. *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Sevinç, Tahir. *Osmanlı Devleti İdaresinde Surre-i Hümayun, Surre Akçesi, Kaynakları ve Haremeyn’e Ulaştırılması-XVII. ve XVIII. Yüzyıllar*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020.
- Strange, G. Le. *Doğu Hilafetinin Memleketleri*. Çevirenler Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Süryânî Mihail. *Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi (1042-1195)*. II. Çeviren Hrant. D. Andreasyan. Ankara: TTK’da bulunan yayımlanmamış nüsha, 1944.
- Şeker, Dursun Ali. “Mescid-i Nemire.” *DİA*. XXIX: 290-291. Ankara: TDV, 2004.
- Tomar, Cengiz. “İsfahânî, Cemâleddin.” *DİA*. XXII: 506-507. İstanbul: TDV, 2000.
- Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*. Çeviren Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK, 2000.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu‘cemü’l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977/1397, III-V.
- Yürekli, Tülay. “Atabeg İmâdeddîn Zengî’nin Şahsî Hayatı.”, *Nüsha* 28 (2009/I): 114-122.